Đurđica Čilić*
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za zapadnoslavenske jezike i književnosti
Katedra za poljski jezik i književnost
dcskeljo@ffzg.hr

УДК 821.161.2.09“19/20“:821.162.1.09“19/20“
https://doi.org/10.18485/slavistika.2024.28.2.13
оригинални научни рад
примљен 29. 9. 2024.
прихваћен за штампу 24. 12. 2024.

REVIZIJA ANTROPOCENTRIČNE PERSPEKTIVE U ODABRANIM DJELIMA WISŁAWE SZYMBORSKE I OLGE TOKARCZUK

Članak donosi pokušaj da se analiziraju interpretativne mogućnosti književnih djela s obzirom na ekološki koncept u širem smislu. Polazeći od pretpostavke da književnost može utjecati na naše doživljavanje prirode i drugih bića, u radu se prezentira usporedno čitanje dvaju književnih tekstova iz očišta ekokritike. Riječ je o romanu Olge Tokarczuk *Tjeraj svoj plug preko mrtvačkih kostiju* (objavljenom 2009. godine) i pjesmi *Događaj* (objavljenoj 2005. u zbirci *Dwukropek*) Wisławe Szymborske. U naizgled različitim tekstovima tematizira se odnos čovjeka i prirode na makro i mikro razini. Obje autorice, svaka u skladu sa svojom književnom poetikom i svjetonazorskom etikom, nude alternativni način viđenja odnosno imenovanja živih, ne-ljudskih bića.

Ključne riječi: ekokritika, antropocentrizam, poezija, poljska književnost, Olga Tokarczuk, Wisława Szymborska.

The paper attempts to analyze the interpretive possibilities of literary works in relation to the ecological concept in a broader sense. Based on the assumption that literature can influence our experience of nature and other beings, the paper offers a comparative reading of two literary texts from an ecocritical perspective. These are Olga Tokarczuk’s novel *Drive Your Plow over the Bones of the Dead* and Wisława Szymborska’s poem “The Occurrence”. In these seemingly different texts, the relationship between humans and nature is thematized on both macro and micro levels. Each author, in accordance with their respective literary poetics and ethics, presents an alternative way of seeing or naming living, non-human beings.

Keywords: ecocriticism, anthropocentrism, poetry, Polish literature, Olga Tokarczuk, Wisława Szymborska.

Naša je percepcija prirode i drugih, ne-ljudskih bića formirana između ostalog i kulturnim, dakle i književnim predodžbama okoliša. Način na koji doživljavamo prirodu, biljni i životinjski svijet, podrazumijeva međutim ne samo percepciju i osjećaje koje prema njima imamo, nego utječe i na to kako ih tretiramo. U ovom radu ćemo ponuditi čitanje dvaju djela poljskih književnih nobelovki iz očišta ekokritike, relativno nove škole književne kritike koja se javila sedamdesetih, ali se snažnije počela razvijati devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Riječima

* https://orcid.org/0000-0001-7688-7187

Cheryll Glotfelty iz pogovora zborniku *The Ecocriticism Reader*, ekokritika je „studij veze između književnosti i fizičkog okoliša" (Glotfelty, 1996: xviii). Termin ekokritika, čiji je tvorac 1978. godine bio William Rueckert, autor eseja pod naslovom „Književnost i ekologija: ekokritički eksperiment", spojio je riječi *kritika* i prefiks *eko* – skraćenicu riječi ekologija. Predmetom proučavanja ekologije odnosi su među svim živim bićima, ali i njihov odnos s prirodnim okruženjem. Ekokritika se pak bavi relacijama između književnosti i prirodne okoline, odnosno proučava prikaze fizičkog, prirodnog okruženja u književnosti te odnose čovjeka, drugih bića i fizičke sredine.

U prvim desetljećima svog djelovanja, sedamdesetih i osamdesetih godina 20. st., ekokritičari su se bavili onim književnim tekstovima kojima je tema okoliša primarna odnosno u kojima je priroda u prvom planu. Kako je zametak ekokritke bio u američkoj znanstvenoj zajednici, ona je isprva bila usmjerena na američku književnost, odnosno na autore poput Henryja Davida Thoreaua i Ralpha Waldoa Emersona, a knjiga Lea Marxa iz 1964. godine *The Machine in the Garden* smatrana je protoekokritičkom. U Velikoj Britaniji ekokritičari posvećuju pažnju prije svega romantičarskim pjesnicima, posebno Wordsworthu. Vremenom su se ekokritičari počeli baviti i književnošću dvadesetog stoljeća, posebno njezinim znanstvano-fantastičnim rukavcem, koji predstavljaju djela Ursule LeGuin, ali predmetom njihovog interesa postaje i mainstream postmodernistička proza, poput romana Dona DeLilla *White Noise* (srpski prijevod nosi naslov *Beli šum*), koji se obično spominje u mnogim ekokritičkim tekstovima zbog svog krajnje ironičnog opisa ekološke katastrofe.[1] Devedesetih godina ekokritika doživljava svoj novi val i smatra da se svaki ili gotovo svaki književni tekst može čitati iz ekokritičke perspektive jer svaki, svjesno ili ne, na neki način prezentira odnos između čovjeka i prirode, odnosno okoliša.[2] A propos nesvijesti, Lawrence Buell je skovao termin *ekološka nesvijest* (*environmental unconscious*) po uzoru na sintagmu Fredrica Jamesona *političko nesvjesno* (Political Unconscious).[3]

1 Znanstvenici okupljeni oko te škole osnovali su Društvo za proučavanje književnosti i životne sredine (ASLE – Association for the Study of Literature and Environment) i pokrenuli svoj časopis *Interdisciplinarno proučavanje književnosti i životne sredine ISLE* (*Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*). Najpoznatiji ekokritičari su Lawrence Buell, Cheryll Glotfelty, Greg Garrard, Simon C. Estok, Harold Fromm, William Howarth, William Rueckert, Suellen Campbell, Michael P. Branch i Glen A. Love

2 U svom iscrpnom pregledu povijesti ekokritičke škole, Justyna Tabaszewska u članku iz 2018. „Ekokrytyczna (samo)świadomość" objašnjava terminološku promjenu (*okoliš* umjesto *priroda*) koja se dogodila između drugog i trećeg vala razvoja ekokritike.

3 Jameson je u svojoj knjizi *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act* zagovarao prioritet političke interpretacije književnih tekstova. On političku perspektivu ne shvaća kao neku dopunsku, pomoćnu metodu drugim interpretativnim pristupima poput psihoanalize ili strukturalizma, nego kao apsolutni horizont cjelokupnog čitanja i tumačenja djela. Lawrence Buell pak povodeći se tim principom zagovara ekoktitiku kao čitateljsku praksu

Poput feminističke kritike ili postkolonijalne teorije, ekokritika se suprotstavlja formalističkom pristupu književnom djelu koji tekst smatra autonomnom estetskom tvorevinom lišenom bilo kakve veze s izvantekstualnom stvarnošću. Anna Barcz tome u prilog predlaže ekološki realizam odnosno raščlanjuje načine reprezentacije prirode u književnosti. Kategorija ekološkog realizma koju ona zagovara nalaže ponovnu analizu veza između teksta i fizičke, izvantekstualne stvarnosti (Barcz 2016: 90).

Prema Glotfelty, ekokritika u pristupu književnom djelu iskazuje interes za način na koji je priroda predstavljena u književnim djelima, otvara problem uloge fizičkog prostora na radnju romana ili postavlja pitanja kako metafore kojima predstavljamo planetu utječu na način na koji ga tretiramo? Ekokritiku zanima i pišu li muškarci drugačije o prirodi nego žene te bi li nakon rase, klase i roda trebao i prostor postati nova književnokritička kategorija, itd. (Glotfelty, ibid: xix). Klimatske promjene važan su faktor u razvoju ekokritike jer se trend upisivanja te teme u književna djela toliko proširio (prije svega u anglosaksonskom literarnom polju) da je opravdano govoriti o novom književnom žanru: okolišnoj književnosti odnosno cli-fi literaturi.

Kritičari ekokritike odnosno, uvjetno rečeno, njezini osporavatelji, smatraju da se stavljanjem „prirode" u prvi plan u procesu interpretiranja književnih djela, riskira skretanje u naivni esencijalizam čega bi posljedica bilo puko mimetičko čitanje književnih tekstova, što podrazumijeva jednostavnu referencijalnu narav književnosti i potpuno transparentan mehanizam proizvodnje značenja. Međutim, taj se rizik može izbjeći. Lawrence Coupe u uvodu antologije *The Green Studies Reader*, piše da „zelena kritika ne nastoji osporiti gledište da ljudska bića daju smisao svijetu kroz jezik; ona samo osporava sterilni zaključak da je priroda samo jezični konstrukt" (Coupe 2000). S druge strane, kako piše Branislav Oblučar, postavlja se pitanje koja je uloga književnosti u kontekstu aktualne okolišne i klimatske krize, odnosno jesu li književnost i umjetnost mjesto na kojem je moguće istraživati imaginativne alternative postojećem društvenom poretku te strukturama osjećaja koje on podupire. Oblučar drži da je „promjena optike i forme prikazivanja važan put prema redefiniciji našeg viđenja i poimanja prirodnog, ali i urbanog okoliša" (Oblučar 2022: 238).

Suočavamo se ne samo s klimatskom krizom nego i s krizom ljudske imaginacije kojoj su potrebni novi načini razumijevanja prirode i promjena čovjekovog odnosa prema njoj. Ekokritika sugerira „ekocentričniju" perspektivu od ove koja danas dominira odnosno ona je nagovor na preispitivanje naših uvriježenih stavova prema okolišu i drugim živim bićima. Pri tome nam pokazuje da je smjer za tu transformaciju moguće naći u književnosti.

---

odnosno pokazuje da je ekokritički pristup u čitanju literature primjenjiv neovisno o tome je li riječ o prirodnom ili civilizacijskom okolišu.

Životinje u književnosti

Kako primjećuje Simon Estok, ekokritički članci su dugo pokazivali nedostatno zanimanje za životinje i većina je znanstvenika slijedila početne ciljeve ekokritike odnosno borila se za dostojanstvo ekološke književnosti. Tako Estok primjećuje da su „čak i prije no što se ekokritika proglasila novom kritičkom metodom, environmentalistički pokreti pokazivali su malo zanimanja za životinje. Teorije s ruba glavne struje suvremene ekokritike – poput onih Randyja Malamuda, Barneya Nelsona i sve potisnutijeg ekofeminističkog korpusa – potaknule su, međutim, značajne znanstvene dijaloge o vezama između environmentalističkih i životinjskih tema" (Estok 2008: 84).

Prikaz životinja u književnosti možemo načelno dijeliti na tematske s jedne, i environmentalističke odnosno ekokritičke s druge strane. Environmentalistika je interdisciplinarno polje koje u proučavanju okoliša integrira biologiju, fiziku i geografiju. Ona naglašava važnost fizičkog, biološkog, psihološkog i kulturnog okoliša kao čimbenika koji utječe na strukturu i ponašanje svih živih bića, a proteže se i na kulturu pa tako i na književnost. Ekokritika pak u središtu interesa ima književnost i okoliš te napušta tematska i simbolička čitanja književnih djela i usredotočuje se na dinamiku dijalektičkog odnosa između prirode i načina pisanja o njoj.

U središtu moje analize naglasak je na prikazu životinja u djelima dviju poljskih autorica, obiju nobelovki: Olge Tokarczuk i Wisławe Szymborske, pri čemu je riječ o djelima različitih književnih rodova. U slučaju Tokarczuk, radi se o romanu *Tjeraj svoj plug preko mrtvačkih kostiju* (*Prowadź swój pług przez kości umarłych*, srpski *Teraj svoje ralo po kostima mrtvih*), objavljenom 2009. godine, odnosno o pjesmi Szymborske *Događaj* (*Zdarzenie*), iz zbirke *Dwukropek (Dvotočka*) iz 2005. godine.

Životinje kod Olge Tokarczuk[4]

Roman Olge Tokarczuk, čiji je naslov preuzet iz stihova Williama Blakea, omiljenog pjesnika glavne junakinje romana, Janine Duszejko, kritičar Janusz R. Kowalczyk nazvao je proekološkim krimićem. Duszejko je umirovljena inženjerka mostogradnje koja se doseljava u ljupko selo u dolini Kłodzko, u lokalnoj školi djecu poučava engleskom jeziku, obilazi kuće koje su joj povjerene na brigu,

4 O životinjama i prirodi uopće u prozi i esejima Olge Tokarczuk pisali su mnogi istraživači i kritičari, pri čemu je za čitanje njezinih djela iz očišta ekokritike i kritike antrpocentrizma značajan prinos dao članak Agnieszke Nęcka-Czapska: „Półka literacka w duchu ekokrytyki" (2023), rad Anne Larenta „Metamorficzność postaci w twórczości Olgi Tokarczuk" (2020), te članak Artura Rejtera „Literatura wobec dyskursu posthumanizmu na przykładzie prozy Olgi Tokarczuk" (2017).

bavi se horoskopom. Ubrzo, u mjestu se počinju dešavati neobične smrti: lokalni lovokradica, Wielka Stopa guši se od kosti ulovljenog jelena. Ubrzo, u blizini i u kratkim razmacima, nekoliko lokalnih uglednika, povezanih nezakonitim poslovima i strašću prema lovu, također odlaze na vječna lovišta, a neobične okolnosti njihovih iznenadnih smrti upućuju na seriju ubojstava, najvjerojatnije iz osvete.

Glavna junakinja je odranije apelirala na lokalne vlasti da interveniraju u slučaju krivolova i kršenja zakona lovaca, ali nitko od nadležnih nije mario za sudbinu zlostavljanih životinja, a njihovu su zaštitnicu smatrali bezazlenom luđakinjom. Njezine prijave, uključujući i nestanak obaju njezinih pasa, obično su ignorirane, a ona maltretirana novčanim kaznama. Za razliku od ljudi koji je okružuju, Duszejko jedina razumije univerzalnu poziciju životinja. Shvaća da su životinje u ljudskom svijetu „za jednokratnu upotrebu", nešto poput sredstva – stoje na raspolaganju ljudima koji ih love, uzgajaju, prerađuju u meso, krzno ili ukras.

Neobjašnjive smrti koje sustižu krivolovce u njezinom kraju dovest će glavnu junakinju do uvjerenja da je Majka Priroda konačno preuzela svoja prava („Mi imamo svjetonazor, a životinje imaju svjetoosjećaj, znaš?") i da su se stoljećima ubijana stvorenja počela osvećivati svojim tlačiteljima, ljudima. U svakoj od ovih nasilnih smrti životinje su imale značajnu ulogu: srna, lisice, insekti. Ubrzo stradava i svećenik, lovački kapelan i aktivni sudionik u lovu, i to u požaru u crkvi. Požar su najvjerojatnije podmetnule svrake koje su se ondje gnijezdile i u svoja gnijezda donijele sve što se sjaji, uključujući i užarene opuške. Kratko prije smrti, stigao je blagosloviti kapelicu svetog Huberta, zaštitnika lovaca. Na tom mjestu čitamo sljedeće riječi glavne junakinje: „Hubert, još ne svetac, ništarija je i gubitnik. Obožava lov. Ubija. I u jednom trenu, tijekom lova, ugleda na glavi Jelena, kojega želi ubiti, križ s Kristom. Pada na koljena i preobraća se. Shvaća koliko je teško griješio do tada. Prestaje ubijati i postaje svetac. Zašto je netko takav postao zaštitnik lovaca? Tu nema nikakve logike. Jer da se njegovi sljedbenici žele na njega ugledati, morali bi prestati ubijati. A budući da ga za zaštitnika uzimaju lovci, čine ga zaštitnikom onoga što je bilo Hubertov grijeh i čega se oslobodio. Čine ga znači zaštitnikom grijeha" (Tokarczuk 2013: 229).

Na jednom mjestu u romanu Duszejko apelira na lovce: „Ne smijete pucati u živa Bića!", na što joj oni drsko odgovaraju: „Ne uzrujavajte se. Radimo po zakonu." Zakon je dakle neosporno antropocentričan, zakonski je omogućen tiranski odnos prema životinjama. U jednoj raspravi s policajcem, kojemu Duszejko prijavljuje krivolov i kaže: „Prijavljujem policiji da je nešto što se događa zlo. Kamo ću otići ako ne na Policiju?", on joj odgovara: „Mi smo Policija za ljude" (Tokarczuk 2013: 66–67).

Cijeli je romaneskni svijet Olge Tokarczuk u ovom djelu podijeljen na dvije polutke: ljudsku i ne-ljudsku, pri čemu je Duszejko – okružena ljudima čiji su horizonti vrlo suženi, stavovi kruti, a sklonost zanemarivanja i uništavanja

svoje okoline vrlo uporna – jedina svjesna koliko je ljudska polutka nehumana dakle okrutna, neodgovorna i nemilosrdna. Ta binarna podjela na ljude i ne-ljude, kojoj je imanentno pravo jednih da odlučuju o životima drugih, u perspektivi glavne junakinje dobiva alternativu: ona ne vidi ljude kao jedno, a životinje kao nešto drugo, prve kao bolje i zaslužnije od drugih. Ona naime uopće ne priznaje vrjednosnu razliku između njih pa svoj odnos prema toj uvriježenoj podjeli stvorenja na ljudska i ne-ljudska izražava i u samom jeziku: ne koristi pojmove ljudi i životinje nego i jedne i druge naziva *bićima*. A ta naizgled jednostavna promjena u jeziku zahtijeva i promjenu u definiranju života odnosno brisanje razlike između vrijednosti života jednih i drugih.

Przemysław Czapliński drži da roman Olge Tokarczuk međutim nije kriminalistički roman nego da je to pastiš, odnosno da je riječ o oponašanju književnog žanra radi postizanja cilja koji ne pripada konvenciji krimića. Autorica je, smatra on, uz pomoć „krimića" provela istragu o nečemu što je bilo važnije od samog zločina: ne radi se naime o ubijanju, nego o pravu na ubijanje (Czapliński 2020) Roman *Tjeraj svoj plug preko mrtvačkih kostiju* korespondira upravo s onim valom ekokritičke misli koja na ekokritiku gleda kao na struju koja ne samo da komentira aktualnu situaciju u kojoj se nalazi čovjek i u kakvu je doveo prirodni okoliš, nego je tretira i kao alat koji pokazuje da – bez obzira na to kako mi definirali svoje obaveze prema ostalim bićima u prirodi – nema načina da živimo mimo ili iznad prirode. Ne postoje argumenati u prilog ljudskoj iznimnosti, koji mogu dokinuti fakt da je čovjek dio ekosistema i zato će uvijek podlijegati njegovim zakonima.

Olga Tokarczuk o čovjekovom odnosu prema prirodi, prije svega prema životinjama, piše često, ali spomenut ćemo samo jedan citat iz knjige *Tankoćutni pripovjedač* (*Czuły narator*, srp. *Blagi pripovedač*), gdje se referira na užasnu prirodu svijeta u kojoj je prihvatljivo ponižavanje i uništavanje drugih bića i čudi se koliko smo otporni prema ideji da to osudimo i promijenimo. Ona se pita je li razlog tome možda običan ljudski strah od promjene, navika koja je simptom perceptivne lijenosti, komoditet neznanja. Ali i upozorava: „Naša perceptivna lijenost ima moralnu težinu, ona ustaljuje zlo. Kad nešto ne želimo vidjeti, postajemo sudionici zla, i sami smo počinitelji. Moralni napor je u biti spoznajni napor – kad nešto uvidimo, moramo nešto promijeniti na nov način, koji je bolan" (Tokarczuk 2020: 53).

Životinje kod Wisławe Szymborske

U okviru ekokritike mogli bismo zasebno izdvojiti ekopoetiku odnosno pristup koji se unutar šireg ekokritičkog polja usmjerio na analizu i interpretaciju poezije koja tematizira prirodu i okoliš. Ta se poezija katkad naziva „ekopoezijom" i može se podijeliti na onu koja obuhvaća tekstove što su svjesno pisani kao ekopoetski i uglavnom eksplicitno žele kod čitatelja izazvati osjećaje zabrinutosti,

i onu koja obuhvaća sve tekstove što se mogu prepoznati i čitati kao ekopoetski, iako izvorno nisu zamišljeni kao takvi (Oblučar 2022: 238, Walton 2018: 393).

Scott Bryson u uvodu zbornika *Ecopoetry: A Critical Introduction*, međutim, predlaže tri kriterija na temelju kojih poeziju možemo okarakterizirati kao ekološku. Prvi je naglasak na održavanju ekocentrične perspektive koja na prirodni svijet gleda kao na složenu mrežu međupovezanosti, koja obuhvaća i ekosferu i ljudsku civilizaciju. Drugi kriterij, koji proizlazi iz svijesti o našem svijetu kao ekozajednici, promiče stav poniznosti i prema ljudskoj i prema neljudskoj prirodi. U vezi s imperativom poniznosti je i treća značajka ekopjesništva, a to je snažan skepticizam prema hiperracionalnosti u odnosu prema prirodi, skepticizam koji obično vodi u kritiku tehnološke civilizacije i upozorenja na ekološku katastrofu koja prijeti Zemlji (Bryson 2002)

Poezija Wisławe Szymborske se po sva tri kriterija upisuje u ekološku. Čitanjem njezina opusa s obzirom na mjesto i tretman prirode i ne-ljudskih bića u njoj, već se bavio niz istraživača.[5]

Pjesma Szymborske *Događaj* gotovo da nameće zadatak da bude čitana iz ekokritičkog očišta, jer otvara pitanja odnosa čovjeka i životinje odnosno antropocentričnog jezika koji „uređuje" svijet tako što važnost živih bića hijerarhizira, a kojemu Szymborska suprotstavlja svoju posthumanu refleksiju koja se odmiče od antropocentrizma u korist biocentrizma.

Događaj

Nebo, zemlja, jutro,
vrijeme osam i petnaest.
Mir i tišina
u žućkastoj travi savane.
U daljini drvo ebanovine
s lišćem vječno zelenim
i razgranatim korijenjem.

5 Anna Legeżyńska u članku iz 2015. „Pełnia. Kilka uwag o poetyckiej antropologii Wisławy Szymborskiej" utvrđuje da je pjesnikinjin lirski subjekt uvijek pozicioniran unutar nekog tipa odnosa s prirodom. Iwona Gralewicz-Wolny pisala je o posthumanističkom i transhumanističkom aspektu ove poezije u knjizi *Poetka i świat: studia i szkice o twórczości Wisławy Szymborskiej* iz 2014, Joanna Grądziel-Wójcik u članku "Homo sapiens innocens. Wisława Szymborska's (Eco)poetic Project" iz 2018. smatra pak da poezija Szymborske nudi okvir za uspostavljanje nove veze između čovjeka i ne-ljudskih bića, na principu empatije i „dijaloga", dočim je Krystyna Pietrych, u članku iz 2015. „O czym mówią zwierzęta (u) Szymborskiej?" analizirala kombinaciju pjesnikinjina fascinacije ne-ljudskim bićima, ali i svijesti o determinacijama prirodnih zakona i ljudskoj okrutnosti prema životinjskom svijetu. U radu iz 2024. „Afektywne translacje. Język poetycki Wisławy Szymborskiej wobec podmiotów pozaludzkich" Justyna Tabaszewska je analizirala na koji način poezija Szymborske gradi sliku autonomije ne-ljudskih entiteta, napose biljaka.

Odjednom neko remećenje blage nepomičnosti.
Dva bića koja žele živjeti dala su se u trk.
To je antilopa u munjevitom bijegu,
a za njom lavica zadihana i gladna.
Njihove su šanse trenutno izjednačene.
Određenu prednost čak ima ova što bježi.
I da nije tog korijena
koji strši pod zemljom,
da nije tog spoticanja
jednog od četiri kopita
da nije četvrti sekunde
narušenog ritma,
koji će iskoristiti lavica
jednim dugim skokom –

Na pitanje tko je kriv,
ništa, samo tišina.
Nevino je nebo, circulus coelestis
Nevina je terra nutrix, zemlja živodajna.
Nevino je tempus fugitivum, vrijeme.
Nevina je antilopa, gazella dorcas.
Nevina je lavica, leo massaicus.
Nevina je ebanovina, diospyros mespilioformis.
I promatrač s dalekozorom na očima,
u slučaju kao što je ovaj
homo sapiens innocens.

Pjesma ima jasnu dvojnu strukturu. Prvi, mimetički dio, svojevrsna je ekfraza (koristimo taj termin podrazumijevajući ono značenje koje su mu pripisivali antički retoričari: slikovit prikaz), u njemu nam se uvjerljivo i zorno predočuje događaj iz prirode, tako sugestivno da čitatelje pretvara u gledatelje. Pjesma eksplicitno opisuje prirodu i lavicu koja lovi svoj plijen, antilopu. Pjesnički jezik tu računa na svoju materijalnost: sliku, zvuk, ritam. Estetsko težište tog dijela pjesme počiva na zrcaljenju samog događaja. Jezik je *podređen* onome što prikazuje.

Drugi dio pjesme pak odmiče se od samog događaja i kombinira dva jezična registra sasvim drugačija od poetskog: sudski i znanstveni. Izriče se oslobađajuća presuda taksativno navedenim sudionicima koji su označeni imenima iz botaničke i zoološke nomenklature, odnosno latinskim jezikom. Drugi je dio pjesme dakle logocentrična katalogizacija, regulacija i nominalizacija onog što se upravo zbilo u njezinom prvom dijelu. Čovjek je izostavljen iz predstavljenog svijeta prirode

(on se spominje samo u zadnja tri stiha), u kojoj vlada neminovnost biološke determiniranosti životinjskih bića odnosno ono što nazivamo prirodnim zakonima. Ali čovjek je u pjesmi prisutan posredno, preko uvođenja pitanja nevinosti i krivnje, što su isključivo ljudske kategorije, te preko korištenja i znanstvenog vokabulara. Drugi dio pjesme tako prikazuje čovjekov način da ovlada drugošću i drukčijošću prirode, da je „pripitomi" ili pokori. Dalekozor, kroz koji čovjek promatra događaj možemo razumjeti i kao metaforu reduciranog ljudskog rakursa: ljudima se slike prirode ukazuju u nekom okviru, strukturirane predrasudama, kulturno i društveno uvjetovanim predodžbama i stavovima, zasužnjene jezikom. Tako je i ono što je posve životinjsko, naturalno, što se u prirodi događa i traje mimo čovjeka i neovisno o njemu, ovdje ispostavljeno u okviru ljudskih kategorija, jezičnih i moralnih. I u dodatku, jer pri analizi pjesme moramo uzeti u obzir i ono što u njoj nije rečeno ali može se naslutiti: dalekozor može biti „oko" lovca, nišan kroz koji čovjek promatra opjevani događaj. Kako primjećuje Joanna Grądziel-Wójcik, sintagma *sapiens innocens* u pjesmi zvuči ironično i oksimoronski. Za antilopu, lava, nebo i zemlju možemo kazati da su nevini, ali ne i za čovjeka, koji je obraden moralnom sviješću (Grądziel-Wójcik 2018: 172).

Ova je pjesma samo ilustracija u poeziji Szymborske čestog postupka ukazivanja na teorijskospoznajni antropocentrizam koji ljudsko očište prikazuje kao jedino valjano, iako je manjkavo. Szymborska time derogira i ontološki antropocentrizam odnosno ideju da je kozmos konstruiran da se omogući čovjekovo postojanje i smještanje u njegovo središte.

Dokinuće ili barem propitivanje dominantne perspektive u čovjekovu odnosu prema prirodi uočljivo je i u drugim njezinim pjesmama. Ono što nam se inače prezentira kao realna datost, iskustvom čitanja poezije Szymborske razotkriva se kao produkt određene perspektive koja je proizašle iz različitih reprezentacijskih praksi. Time se ova poezija upisuje u registar ekološkokritičkog propitivnja mogućnosti nadilaženja antropocentrizma korištenjem alata ekološkog realizma.

Ka zaključku

Ekološka kriza je prije svega kriza imaginacije, smatra američki kritičar Lawrence Buell, koji u svojoj knjizi *Environmental Imagination* ekokritiku definira kao oblik književnog istraživanja koji se bavi odnosima između tekstova i prirodnog okruženja i to čini na „ekološki angažiran" način. On ekoliteraturu sagledava vrlo široko, u nju uključuje i prozu i poeziju, odnosno sva djela koja karakterizira usmjerenost na pitanja prirodnog okoliša, u kojima je priroda više od pozadine ljudske drame i koja naglašavaju ljudsku odgovornost za prirodni svijet. Baš kao što feministička kritika pristupa analizi književnih tekstova uzimajući u obzir koncept „žene" i polazeći od pretpostavke da postoji neka vrsta veze između tekstualnih predodžbi ženkosti i ženstvenosti s jedne, i stvarnog života subjekata

zvanih žene s druge strane, tako je i ekokritici imanentno apeliranje na „prirodu" odnosno „okoliš" u nadi da će se bolje razumijevanje mehanizama koji upravljaju našim predodžbama „prirode" u književnosti, odraziti na našu svijest da nema ničeg prirodnog npr. u antropocentrizmu, odnosno u uvjerenju da su druga bića tu da nam služe. Bolje rečeno: radi se točno o tome – o uvjerenju koje valja propitati. U tom smislu obje poljske književnice ulaze u dijalog s dominantnim vrijednostima svoga vremena koje su i dalje produkt antropocentrične perspektive i njoj imanentnog poretka među živim bićima.

Ekokritika omogućuje da s teorijskog, dakle onog stajališta koje teži objektivnosti, čitamo književna djela koja hotimice uvode ekološke teme, ali i da nanovo čitamo ona djela koja nisu pisana s ciljem da angažiraju čitatelja, ali inherentno pozivaju na kritičko propitivanje antropocentrizma i specizma. Ta djela predstavljaju pomak ka biocentričnoj promjeni svijesti. I jedna i druga imaju potencijal da afirmiraju ideju empatije prema svim živim bićima i potencijalnu biocentričku poziciju u kontekstu civilizacijskog trenutka koji je definiran nizom ozbiljnih, možda i fatalnih devastacija okoliša, klimatskih prijetnji i ekoloških katastrofa koje optimističan odgovor na pitanje opstanka života na Zemlji čine neizvjesnim.

Drugim riječima, ako podrazumijevamo da cilj književnosti nije samo da *opiše*, nego i da *prezentira*, onda je ekokritički pristup književnim djelima dobrodošao s obzirom na izazove vremena. Međutim, u književnosti je od teme uvijek važniji način. On računa s pretpostavkom da književnost može ponuditi alternativna viđenja okoliša, izazvati promjene u našoj percepciji prirode i stvoriti novu osjećajnost prema drugim živim bićima.

Citirana literatura

Barcz, Anna. Realizm ekologiczny. Od ekokrytyki do zookrytyki w literaturze polskiej. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk", 2016.

Buell, Lawrence. The Environmental Imagination: Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1995.

Bryson, J. Scott. Ecopoetry: A Critical Introduction. Salt Lake City: University of Utah Press, 2002.

Coupe, Laurence. The Green Studies Reader: from Romanticism to Ecocriticism. London – New York: Routledge, 2000.

Czapliński, Przemisław. Mroczna fanaberia. „Prowadź swój pług przez kości umarłych" Olgi Tokarczuk https://www.zamekczyta.pl/mroczna-fanaberia-prowadz-swoj-plug-przez-kosci-umarlych-olgi-tokarczuk/ 3. 6. 2020. pristup 9. 1. 2024.

Estok, Simon C. „Teorija s ruba: životinje, ekokritika, Shakespeare". Kazalište 35–36, 2008: 84–97; prevela Sabina Marić

Glotfelty, Cheryll. “Literary Studies in an Age of Environmental Crisis”. [In:] C. Glotfelty, H. Fromm (eds.) Ecocriticism Reader. Landmarks in literary ecology. Athens and London: The University of Georgia Press, 1996.

Gralewicz-Wolny, Iwona. Poetka i świat: studia i szkice o twórczości Wisławy Szymborskiej. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2014.

Grądziel-Wójcik, Joanna. “Homo sapiens innocens. Wisława Szymborska’s (Eco)Poetic Project”. Pannoniana II/1–2 (2018): 163–175.

Larenta, Anna. „Metamorficzność postaci w twórczości Olgi Tokarczuk”. Białostockie Studia Literaturoznawcze 16, 2020: 83–113.

Legeżyńska, Anna. „Pełnia. Kilka uwag o poetyckiej antropologii Wisławy Szymborskiej”. [In:] J. Grądziel-Wójcik, K. Skibski, Krzysztof (eds.) „Niepojęty przypadek”. O poezji Wisławy Szymborskiej. Kraków: Wydawnictwo Pasaże, 2015.

Mellor, Mary. “The Politics of Women and Nature: Affinity, Contingency or Material Relation?”. Journal of Political Ideologies 2, 1996: 147–164.

Nęcka-Czapska, Agnieszka. „Półka literacka w duchu ekokrytyki”. Postscriptum polonistyczne: pismo krajowych i zagranicznych polonistów 31/1, 2023: https://doi.org/10.31261/ps_p.2023.31.02

Oblučar, Branislav. „Ekopoetika i problem mimeze (s osvrtom na poeziju Slađana Lipovca)”. Poznańskie studia slawistyczne 22, 2022: 237–254.

Pietrych, Krystyna. „O czym mówią zwierzęta (u) Szymborskiej?” [In:] J. Grądziel-Wójcik, K. Skibski, Krzysztof (eds.) „Niepojęty przypadek”. O poezji Wisławy Szymborskiej. Kraków: Wydawnictwo Pasaże, 2015.

Rejter, Artur. „Literatura wobec dyskursu posthumanizmu na przykładzie prozy Olgi Tokarczuk”. Język Artystyczny 16, 2017: 27–47.

Rytlewska, Katarzyna. „Wieloznaczność przestrzeni (natury) w Prowadź swój pług przez kości umarłych Olgi Tokarczuk”. Heteroglossia 14, 2023: 69–81.

Tabaszewska, Justyna. „Ekokrytyczna (samo)świadomość”. Teksty Drugie 2, 2017: 7–16.

Tabaszewska, Justyna. „Afektywne translacje. Język poetycki Wisławy Szymborskiej wobec podmiotów pozaludzkich”. Teksty Drugie 1/2024: 202–217.

Tošić, Jelica. “Ecocriticism – Interdisciplinary Study of Literature and Enviroment”. Facta universitatis – series: Working and Living Environmental Protection 3, 2006: 43–50.

Walton, Samantha. “Ecopoetry”. [In:] N. Castree, M. Hulme, J.D. Proctor (eds.) Companion to Environmental Studies. London–New York: Routledge, 2008, 393–398.

Izvori

Szymborska, Wisława. Svijet koji nije od ovoga svijeta; prevod Đurđice Čilić. Zagreb: Fraktura, 2020.

Tokarczuk, Olga. Tjeraj svoj plug preko mrtvačkih kostiju; prevod Mladena Martića. Zagreb: Naklada Ljevak, 2013.

Tokarzuk, Olga. Czuły narrator. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2020.

Čilić Đurđica

THE REVISION OF THE ANTHROPOCENTRIC PERSPECTIVE IN THE SELECTED WORKS OF WISŁAWA SZYMBORSKA AND OLGA TOKARCZUK

Summary

The article provides a comparative reading of two literary texts from the point of view of ecocriticism: the novel *Drive Your Plow over the Bones of the Dead* by Olga Tokarczuk and a poem "The Occurrence" by Wisława Szymborska. Each of them, in accordance with their poetics and ethics, offers an alternative way of seeing and naming living, non-human beings. The ecocritical perspective of the interpretation of Tokarczuk's novel and Szymborska's poem finally makes the reader wonder on the meaning of what reading brings, and thanks to the impact of literature on emotions and imagination – he begins to experience the content included in the work and finally learns to relate his experiences and reflections to the surrounding reality.